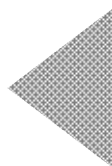

انفاق و جایگاه آن در توسعه و ترویج علم و دانش با تأکید بر وقف

محمدصادق علمی سولا^۱

مهدی قائمی اصل^۲

جواد یعقوبی^۳

مهسا مسگرانی^۴

(تاریخ دریافت ۹۴/۴/۱۰ - تاریخ تصویب ۹۴/۸/۱۵)

چکیده

انفاق به‌عنوان یکی از راه‌های از بین بردن اختلافات طبقاتی غیرعادلانه ناشی از بی‌عدالتی‌های اجتماعی در اسلام تلقی شده که باعث کم‌رنگ‌تر شدن این اختلافات در تمام طبقات می‌گردد. گسترش فرهنگ وقف، به‌عنوان بارزترین مصداق احسان، انفاق، صدقه جاریه، تعاون و ...، یکی از عمده‌ترین فاکتورهای انهدام تراکم ثروت در جامعه و ایجاد بستر مناسب برای رشد ارزش‌های معنوی و الهی، در شکل توزیع عادلانه ثروت، محسوب می‌شود. در این مقاله با بررسی جایگاه وقف در منابع اسلامی، موقوفاتی که سبب ارتقاء سطح تحصیلات، به خصوص در سطوح بالاتر دانشگاهی می‌باشد، مورد توجه قرار گرفته است. این مسئله با استفاده از مدل داده‌های ترکیبی و روش بوت استرپ برای محاسبه خطای استاندارد مدل، طی سال‌های ۱۳۹۰-

۱- استادیار گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی دانشگاه فردوسی مشهد، sadeghelmi37@um.ac.ir

۲- دکتری علوم اقتصادی دانشگاه فردوسی مشهد، m.ghaemi84@gmail.com

۳- دانشجوی کارشناسی ارشد فقه و مبانی حقوق اسلامی دانشگاه فردوسی مشهد، javadyaghobi97@yahoo.com

۴- دانشجوی کارشناسی ارشد اقتصاد انرژی دانشگاه فردوسی مشهد، mahsamesgarani@yahoo.com

۱۳۸۲ برآورد شده که نتایج آن بیانگر اثر معنادار و مثبت هزینه‌های مذهبی به‌عنوان شاخصی از انفاق، بر ترویج علم در مدل مورد بررسی است. دستاورد این تحقیق تلاشی در جهت کاهش آسیب‌های اجتماعی از طریق تشویق به انفاق و افزایش آگاهی از پیامدهای عدم انفاق در جامعه اسلامی است.

واژگان کلیدی: انفاق، وقف، تکامل جامعه، توزیع ثروت، علم و دانش.

۱- مقدمه و طرح مسئله

مصرف درآمد در تأمین نیازهای خود و خانواده، طبق اصول فطری و نیز طبیعی بشری است، اما مصرف درآمد برای رفع نیاز دیگران، آن‌هم نه با چشم‌داشت سود مالی، و تنها برای تأمین رضای الهی، برآمده از روح متعالی است که جز از رسولان الهی یا کسانی که در مسیر ایشان حرکت می‌کنند، انتظار نمی‌رود.

طبیعت مال، طبیعتی اجتماعی است و مقتضی آن است که در دست مردمان جابه‌جا شود و به انجام دادن نقش خود بپردازد، پس هر کس که خواهان بیرون آوردن مال از این جایگاه شود، واجب است که او را از این کار بازدارند، زیرا در غیر این صورت، مناسبات اقتصادی جامعه اسلامی دچار رکود می‌شود و مانع پیشرفت اقتصادی جامعه می‌شود.

عمل به دستور الهی و انفاق در راه خدا آثار تربیتی و اجتماعی فراوانی را در بردارد که می‌توان به رشد انسان و تعالی او نزد خدا و مردم، برابری اقتصادی و همچنین رفع نیاز مادی و غیرمادی نیازمندان و محرومان اشاره کرد. بدیهی است هر فردی از افراد بشر به‌حکم وجدان و فطرت پاکی که خداوند در نهادش قرار داده، می‌داند که دستگیری درماندگان و همراهی آنان، بر هر کسی که متمکن از انجام مساعدت کلی و یا جزئی باشد، لازم و ضروری است ولی افسوس، فطرت پاکی که خداوند در وجود فرزندان آدم قرار داده در بعضی کسان زیر رنگ تیره دنیابپرستی و آلودگی‌های جهانی، مخفی و مستهلک می‌شود مثلاً موضوع انفاق، احسان و نیکوکاری، موضوعی است که طبیعت هم منکر خوبی‌های آن نیست؛ طبیعت می‌گوید به‌حکم وجدان باید ناتوان را کمک کرد. از طرفی تمام مذاهب دنیا، بشر را به احسان و ترحم واداشته و دستور داده‌اند حتی‌المقدور بایستی مساکین و فقرا را مساعدت کرد؛ مخصوصاً دین مبین اسلام

که آخرین و کامل ترین برنامه زندگی دنیا و آخرت بشر است، موضوع انفاق را با کمال تأکید به افراد بشر تعلیم فرموده است.

اکثر قریب به اتفاق پژوهشگران و محققان، هنگام بحث از فواید اجتماعی حاصل از انفاق و موارد مصرف آن، بیشتر جنبه‌های مادی و مالی آن را مدنظر قرار داده‌اند و از سایر جنبه‌های آن غافل شده‌اند در حالی که انفاق دارای جنبه‌های متعددی از جمله انفاق علمی است؛ یعنی انفاقی که در جهت توسعه علم و دانش گام برمی‌دارد مانند: مدرسه ساختن، کتابخانه ساختن، کمک به دانشجویان در دانشگاه‌ها به طرق مختلف نظیر اهدای خوابگاه، شارژ کارت تغذیه، پرداخت شهریه، اهدای جوایز به نفرات ممتاز علمی و مخترعان و مکتشفان و پدیدآوردگان آثار فاخر و بسیاری موارد دیگر که مرتبط با این امر است و در چارچوب انفاق علمی قرار می‌گیرد و باعث توسعه و ترویج علم و دانش در کشور می‌شود.

یکی از منافع اجتماعی حاصل از انفاق در جامعه اسلامی تقوا است؛ برخلاف دیدگاه رایج و غالب عموم مردم جامعه که آثار تقوا را منحصر به امور عبادی می‌دانند، تقوا می‌تواند آثار اجتماعی فراوانی داشته باشد. تقوا باعث افزایش روحیه بخشش، رأفت و عطوفت در بشر می‌شود که این موارد، باعث افزایش انفاق در جامعه می‌شود و همچنین تقوا به کاهش نابرابری‌های اقتصادی و بی‌عدالتی‌های اجتماعی در جامعه کمک شایانی می‌کند. بنابراین تقوا و انفاق رابطه - ای دو سویه دارند؛ تقوا باعث انفاق می‌شود و سپس انفاق، خود به تقویت تقوا در جامعه مدد می‌رساند.

۲- مفهوم شناسی

۲-۱- انفاق در لغت

نفق در لغت به معنی گذشتن هر چیز و از بین رفتن آن با بیع و یا با تمام شدن آن چیز است (راغب اصفهانی: ۱۴۱۲ق: ۸۱۹). همچنین این واژه از ریشه «ن - ف - ق» به معنای کم شدن، نابود شدن، هزینه کردن، مخفی کردن و پوشاندن است (ابوجیب، ۱۴۰۸ق: ۳۵۷) (ابن فارس، ۱۴۰۴ق، ج ۵: ۴۵۴). انفاق مصدر باب افعال، به معنای پرداختن بخشی از آنچه خدا به انسان روزی کرده است در راه خدا، چه به‌عنوان زکات که واجب است و چه به‌عنوان صدقه که مستحب است زیرا در قرآن کریم انفاق به معنای زکات نیز به کار رفته است (خرمشاهی،

۱۳۷۷ش: ۳۱۲).

۲-۲- انفاق در اصطلاح

و در اصطلاح، انفاق، بیرون کردن مال از ملک خویش و قرار دادن آن در ملک دیگری است که یا از طریق صدقه و یا از طریق بخشش کردن اموال خویش در راه جهاد، دین و هر آنچه خدا بدان فرمان داده است، می‌باشد (طبرسی، ۱۳۷۲ش، ج ۲ ص ۵۱۵).

همچنین انفاق به معنی شکاف است و مفهوم آن نیز بر کردن شکاف است. انفاق یعنی از بین بردن حفره‌هایی که جامعه را دچار اضمحلال عمیقی می‌کند، یعنی گودال‌های که در فضای جامعه توسط منافقان به وجود می‌آید را باید با انفاق پر کرد. انفاق در یک کلام پر کردن دره‌های نفاق و فریب برای رهایی انسان از سقوط در آن‌ها و نجات او از نابودی است (پرورش، ۱۳۹۶ق: ۸).

منظور این است که به‌طور کلی انفاق به معنای پُر کردن و برطرف نمودن کمبودهای مالی است. انفاق به هرگونه بخشش و نیکوکاری و احسان اطلاق می‌گردد. از جمله صدقات و وجوهات شرعی از قبیل زکات را نیز شامل می‌شود. پس انفاق، واگذار نمودن داوطلبانه قسمتی از مایملک خود به نیازمندان را گویند و این معنایی است که از این واژه فهمیده می‌شود.

به لحاظ اینکه انفاق، خرج کردن و هزینه کردن است پس به نظر می‌رسد با انفاق، مردم با ایمان، باید گودال‌های فقر را پر کنند و منافذ خطرهای اقتصادی را از میان بردارند تا جامعه اسلامی گرفتار تکاثر، کثرت‌طلبی و مال‌اندوزی نشود و بحران اقتصادی پدید نیاید (محمودی، ۱۳۸۳ش: ۲۵).

۳- انفاق در آیات قرآن کریم

افزون بر واژه «نفاق» و مشتقات آن که بیش از ۷۰ بار و غالباً به معنای اصطلاحی آن در قرآن آمده، قرآن با واژگان و تعبیری دیگر نیز به این موضوع اشاره کرده است؛ مانند: صدقه یا صدقات (بقره: ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۷۱) (توبه، ۷۱) زکات با مشتقات آن (مائده، ۵۵)، اعطاء (لیل، ۵) ایتاء (بقره، ۱۷۷) (نور، ۲۲) جهاد کردن با مال (توبه، ۴۱)، قرض‌الحسنه دادن به خداوند (بقره، ۲۴۵) (حدید، ۱۱) (حدید، ۱۸) اطعام (بلد، ۱۴) (انسان، ۸) رزق (نساء، ۸) همچنین آیات مربوط به پاره‌ای تکالیف مالی، مانند پرداختن زکات (بقره، ۴۳) (بقره، ۸۳) یا کفاره (مائده، ۸۹).

در قرآن کریم آیات متعددی به موضوع انفاق اشاره دارد که با توجه به محدودیت نوشتار به اهم آن‌ها می‌پردازیم:

۳-۱- آیه اول

«لَيْسَ الْبِرَّ أَنْ تُوَلُّوا وُجُوهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَ الْمَلَائِكَةِ وَ الْكِتَابِ وَ النَّبِيِّنَّ وَ آتَى الْمَالَ عَلَى حُبِّهِ ذَوِي الْقُرْبَى وَ الْيَتَامَى وَ الْمَسَاكِينَ وَ ابْنَ السَّبِيلِ وَ السَّائِلِينَ وَ فِي الرِّقَابِ وَ أَقَامَ الصَّلَاةَ وَ آتَى الزَّكَاةَ وَ الْمُؤْفُونَ بَعْدَهُمْ إِذَا عَاهَدُوا وَ الصَّابِرِينَ فِي الْبَأْسَاءِ وَ الضَّرَّاءِ وَ حِينَ الْبَأْسِ أُولَئِكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَ أُولَئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ» (بقره، ۱۷۷).

نیکوکاری آن نیست که روی خود را به سوی مشرق و [یا] مغرب بگردانید، بلکه نیکی آن است که کسی به خدا و روز بازپسین و فرشتگان و کتاب [آسمانی] و پیامبران ایمان آورد، و مال [خود] را باوجود دوست داشتنش، به خویشاوندان و یتیمان و بینوایان و درراه ماندگان و گدایان و در [راه آزاد کردن] بندگان بدهد، و نماز را برپای دارد، و زکات را بدهد، و آنان که چون عهد بندند، به عهد خود وفادارانند و در سختی و زیان، و به هنگام جنگ شکیباییان‌اند. آن‌اند کسانی که راست گفته‌اند، و آنان همان پرهیزگاران‌اند.

آیت‌الله مکارم شیرازی در تفسیر نمونه، بدین صورت بیان می‌دارند: «نیکی تنها این نیست که به هنگام نماز صورت خود را به سوی شرق و غرب کنید؛ بلکه نیکی (نیکوکار) کسانی هستند که به خدا و روز آخر ایمان آورده‌اند و مال خود را با تمام علاقه‌ای که به آن دارند به خویشاوندان و یتیمان و مستمندان و وامانده‌گان در راه، و سائلان و بردگان می‌دهند. بدون شک گذشتن از مال و ثروت برای همه کس کار آسانی نیست. چراکه حبّ آن تقریباً در همه دل‌ها وجود دارد، و تعبیر علی حُبِّهِ نیز اشاره به همین حقیقت است که آن‌ها در برابر این خواسته دل، برای رضای خدا مقاومت می‌کنند. سپس در ادامه آیه، خداوند به بیان ادای واجبات مالی می‌پردازد و معنای نیکوکار را کامل می‌کند و می‌گوید: فراوان هستند افرادی که در پاره‌ای از موارد حاضرند به مستمندان کمک کنند اما در ادای حقوق واجب سهل‌انگار می‌باشند، و به‌عکس گروهی غیر از ادای حقوق واجب به هیچ‌گونه کمک دیگری تن در نمی‌دهند، آیه فوق نیکوکار را کسی می‌داند که در هر دو میدان انجام وظیفه کند» (بابایی، ۱۳۸۲، ش، ج ۱: ۱۵۵).

۳-۲- آیه دوم

«يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا كَسَبْتُمْ وَمِمَّا أَخْرَجْنَا لَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ وَلَا تَيَمَّمُوا الْخَبِيثَ مِنْهُ تُنْفِقُونَ وَلَسْتُمْ بِآخِذِيهِ إِلَّا أَنْ تُغْمِضُوا فِيهِ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ حَمِيدٌ» (بقره، ۲۶۷).

ای کسانی که ایمان آورده‌اید، از چیزهای پاکیزه‌ای که به دست آورده‌اید، و از آنچه برای شما از زمین برآورده‌ایم، انفاق کنید، و در پی ناپاک آن نروید که [از آن] انفاق نمایید، درحالی که آن را [اگر به خودتان می‌دادند] جز با چشم‌پوشی [و بی‌میلی] نسبت به آن، نمی‌گرفتید، و بدانید که خداوند، بی‌نیاز ستوده [صفات] است.

این آیه در مقام بیان کیفیت مالی است که انفاق می‌شود و این امری است که تقریباً اکثر قریب به اتفاق مفسران در کتب خود متعرض آن شده‌اند. علامه طباطبائی در ذیل تفسیر این آیه آورده‌اند که نکته‌ای که باید به آن توجه کرد این است که خدای تعالی در این آیه کیفیت مالی را که انفاق می‌شود بیان نموده و می‌فرماید: «باید از اموال خوب و پاکیزه باشد، نه از اموال مستهلک و ناپاک، یعنی مالی باشد که فقیر با علاقه و میل باطنی آن را بگیرد نه از سر اجبار و علی‌رغم میل باطنی، چرا که تنها کسی دوستدار کار خوب و نیک می‌شود و می‌تواند زندگی خود را به وسیله انفاق، از آلودگی‌ها پاک سازد که از بهترین اموال خود ببخشد تا بدین وسیله به کمال برسد. و به همین جهت است که می‌بینیم آیه شریفه با جمله: «وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ حَمِيدٌ» شروع شده است چون این جمله به ما می‌فهماند که باید در انفاق، بی‌نیازی و حمد خدای را در نظر بگیریم که خدا در عین اینکه احتیاجی به انفاق ما ندارد، مع ذلک انفاق طیب ما را می‌ستاید، پس از مال طیب و خوب خود انفاق کنید» (طباطبائی، ۱۴۱۷ق، ج ۲: ۳۹۳).

همچنین علامه در ادامه تفسیر آیه، ترس از فقر بر اثر انفاق اموال طیب و دلپسند را از وسوسه‌های شیطانی می‌داند و می‌فرماید در این آیه بر این معنا احتجاج شده که انتخاب مال خبیث برای انفاق، خیری برای انفاق‌گر ندارد، به خلاف انتخاب مال طیب که خیر انفاق‌گران در آن است. پس اینکه در آیه قبل، به مؤمنین امر کرد که مال طیب و خوب خود را برای انفاق انتخاب کنند مصلحت خود آنان را در نظر گرفته است. و انگیزه مؤمنان از خودداری انفاق مال طیب و خوب، امری جز افزایش مال و ثروت خویش نمی‌تواند باشد؛ نتیجه اینکه: خودداری مردم از انفاق مال

طیب از آنجا که منشأ آن ترس از فقر است و این ترس خطاست، لذا با جمله: «الشَّيْطَانُ يَعِدُكُمُ الْفَقْرَ» خطا بودن آن را آشکار کرد (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۲: ۳۹۴).

۴- انواع انفاق در جهت توسعه علم و دانش

منظور از عنوان فوق، هر یک از انواع انفاق است که در جهت توسعه و گسترش علم و دانش است؛ بنابراین می‌توان در یک تقسیم‌بندی جزئی‌تر، انفاق را در دو بُعد سخت‌افزاری و نرم‌افزاری بررسی کرد که هر یک از این موارد، منجر به توسعه علم و دانش در کشور می‌شود. انفاق از جهت سخت‌افزاری به هر موردی مربوط می‌شود که منجر به صرف هزینه‌های مادی است نظیر: وقف امکانات و مراکز علمی اعم از حوزوی و دانشگاهی، تأسیس مراکز علمی همچون ساخت مدرسه، خوابگاه، کتابخانه، موسسه‌های آموزشی و تأمین هزینه‌های آن‌ها از طریق پرداخت حقوق اساتید و کارمندان این مراکز و شارژ کردن کارت خرید کتاب و تغذیه و همچنین تأمین امکانات آموزشی مورد نیاز آن‌ها؛ و انفاق از جهت نرم‌افزاری نیز می‌تواند شامل توزیع امکانات فرهنگی، چاپ و نشر کتاب، راه‌اندازی سایت‌ها و شبکه‌های تلویزیونی مروج علم و دانش و انجام هرگونه تحقیقات علمی که منجر به توسعه و گسترش علم و دانش در کشور می‌شود، باشد.

۵- آثار انفاق در جهت توسعه علم و دانش (آثار انفاق در تحصیل)

انفاقی که در جهت توسعه و ترویج دانش در کشور باشد، اثرات جاودان و بلندمدتی همچون ارتقای سطح علمی کشور از طریق تمرکززدایی امکانات و مراکز آموزشی و مؤسسات عالی از نقاط مرکزی به مردم شهرهای حاشیه‌نشین و محروم کشور را در پی دارد که این خود به تنهایی باعث کشف و شکوفا شدن استعدادها، نهمان و مغزهای جوان و مشتاق فراگیری علم و دانش در کشور می‌شود که این امر می‌تواند باعث تربیت و تولید دانشمند و نخبه شده و کمک شایانی به تولید علم در کشور و به تبع آن گسترش و ترویج علم نماید.

۶- اقسام انفاق

انفاق از ابعاد مختلف، دارای اقسامی است که به اختصار مورد اشاره قرار می‌گیرد.

۶-۱- پنهانی و آشکارا. «الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ سِرًّا وَعَلَانِيَةً فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ» (بقره، ۲۷۴).

۶-۲- جان، مال، آبرو، علم و ... «الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ» (بقره، ۳)

همچنین انفاق در آیات قرآن کریم را می‌توان از جهت مادی یا معنوی بودن، واجب یا مستحب بودن تقسیم‌بندی کرد. بدین صورت که انفاق گاه در امور مادی و مال است و مصداق بارز انفاق در قرآن کریم، انفاق اموال است، مانند «جَاهِدُوا بِأَمْوَالِكُمْ» (توبه، ۴۱)، «انْفِقُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا كَسَبْتُمْ...» (بقره، ۲۶۷) و در برخی آیات، مراد از انفاق، فراتر از انفاق مادی است؛ از جمله انفاق در آیه ۲ و ۳ سوره بقره: «هُدًى لِلْمُتَّقِينَ... وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ» که سرمایه‌های معنوی مانند نیروی عقل و دانش را نیز در برمی‌گیرد (تفسیر نمونه، ج ۱: ۷۴).

انفاق از جهت حکم شرعی نیز به انفاق واجب و مستحب و حرام قابل تقسیم است (طبرسی، ۱۳۷۲ش، ج ۲: ۶۶۰). انفاق واجب طیف گسترده‌ای از واجبات مالی، مانند زکات، خمس، کفارات مالی، اقسام فدیة و نفقات واجب را شامل می‌شود. (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۲: ۴۰۵) از مصادیق انفاق مستحب، صدقه مستحب است که برخی آیات انفاق را ناظر به آن دانسته‌اند؛ از جمله: «مَنْ ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا...» (بقره، ۲۴۵) (طبرسی، ۱۳۷۲ش، ج ۲، صص ۶۰۷-۶۰۸). مصادیقی از انفاق حرام نیز در قرآن کریم تصریح شده است؛ مانند انفاق به مشرکان در راه معصیت خداوند: «إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ لِيَصُدَّوْا عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ...» (انفال، ۳۶) (طبرسی، ۱۳۷۲ش، ج ۴: ۸۳۲).

۱- آنها که اموال خود را، شب و روز، پنهان و آشکارا، انفاق می‌کنند، مزدشان نزد پروردگارشان است؛ نه ترسی بر آن‌هاست، و نه غمگین می‌شوند.

۲- (پرهیزکاران) کسانی هستند که به غیب [آنچه از حس پوشیده و پنهان است] ایمان می‌آورند؛ و نماز را برپا می‌دارند؛ و از تمام نعمت‌ها و مواهبی که به آنان روزی داده‌ایم، انفاق می‌کنند.

یکی از موارد مهم انفاق در اسلام، وقف است. وقف سنت حسنه‌ای است که از دیرباز به اشکال گوناگون در تاریخ بشر وجود داشته است و اسلام نیز آن را در مسیری روشن، منطقی و هدف‌دار، مترقی و دقیق مورد استفاده قرار داده است. آیاتی که در قرآن به انفاق احسان و عمل صالح و ایثار... اشاره شده می‌تواند مشوق وقف باشند و از سویی در قرآن در آیات بسیاری با کنز مال، تکاثر، تفاخر، استکبار، سرقت، طغیان، کسب حرام، حب مال، راندن مهرآمیز یتیم، پرخاش از مسائل، خودبینی و... مبارزه شده که به شکلی می‌تواند به مقام و جایگاه وقف در قرآن اشاره داشته باشد. تعبیر خداوند چه قدر لطیف و زیبا است. خدا که مالک همه چیز است. مالک همه ماست. مالک لحظات عمر ما و مالک نفس‌های ماست، به ما می‌گوید به من قرض بدهید آن هم با تعبیراتی که یک سائل می‌گوید. شما به خدا قرض بدهید خدا به شما پاداش می‌دهد. «مَنْ ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا فَيُضَاعِفَهُ لَهُ أَضْعَافًا كَثِيرَةً وَاللَّهُ يَقْبِضُ وَيَبْسُطُ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ» (بقره، ۲۴۵).

دلیلش این است که خدا می‌خواهد از طریق ما انسان‌ها این همکاری و همدلی اتفاق بیفتد. وقف مهم‌ترین وسیله این راه است و تفاوتی که وقف با صدقات موقتی دارد، پایدار بودن و ماندگار بودن آن است.

انفاق در راه خدا آثار تربیتی و اجتماعی فراوانی دارد؛ از یک سو یکی از مهم‌ترین صفات الهی یعنی بخشندگی و مهربانی به دیگران را در انسان تقویت می‌کند و موجب تعالی بُعد روحانی زندگی او می‌شود و او را به کمال می‌رساند و از سوی دیگر راهی است برای رفع نیازهای اقتصادی نیازمندان و محرومان که موجب عدالت اجتماعی و اقتصادی می‌گردد.

۷- آثار انفاق

انفاق دارای آثار متعدد اجتماعی، فردی، دینی و علمی است که ذیلاً به برخی از آن‌ها به طور مختصر پرداخته می‌شود.

۱- کیست که به خدا «قرض الحسنه‌ای» دهد، (و از اموالی که خدا به او بخشیده، انفاق کند)، تا آن را برای او، چندین برابر کند؟ و خداوند است (که روزی بندگان را) محدود یا گسترده می‌سازد؛ (و انفاق، هرگز باعث کمبود روزی آنها نمی‌شود). و به سوی او بازمی‌گردید (و پاداش خود را خواهد گرفت).

۷-۱-۱- آثار فردی انفاق

۷-۱-۱-۱- انفاق به سود خود انسان است. «...وَمَا تَنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ فَلِأَنْفُسِكُمْ...» منافع انفاق به خود شما بازگشت می‌کند (بقره، ۲۷۲).

به این وسیله انفاق کنندگان را تشویق به این عمل انسانی می‌نماید، مسلماً انسان هنگامی که بداند نتیجه کار او به خود او بازمی‌گردد بیشتر به آن کار علاقه‌مند خواهد شد. ممکن است در ابتدا چنین به نظر برسد که منظور از بازگشت منافع انفاق به انفاق‌کننده، همان پاداش و نتایج اخروی آن باشد؛ البته این معنی صحیح است ولی نباید تصور کرد که سود انفاق تنها جنبه اخروی دارد، بلکه از نظر این دنیا نیز به سود آن‌ها است هم از جنبه معنوی و هم از جنبه مادی؛ روح‌گذشت، بخشش، فداکاری، نوع‌دوستی و برادری را در انفاق‌کننده پرورش می‌دهد و در حقیقت وسیله مؤثری برای تکامل روحی و پرورش شخصیت اوست (حویزی: ۱۴۱۵ق، ج ۲: ۳۵۴).

۷-۱-۱-۲- انفاق، پاسداری از ارزش حیاتی مال است. ارزش واقعی مال به آن نیست که در جایی، و در نزد کسانی، روی‌هم‌انباشته شود، بلکه بدان است که وسیله‌ای برای برآوردن نیازمندی‌های زندگی و ابزاری برای تکامل و رشد آدمی و عاملی برای رسیدن وی به تقوا و جاودانگی باشد. و این جز به انفاق تحقق پیدا نمی‌کند، چه نگاهداری مال و گردآوری تکاثری آن مخالف با همه این‌هاست، زیرا چنین وضعی، مال را به‌صورت عاملی برای فساد و طغیان در دنیا و دین درمی‌آورد و سپس به دست خود یا وارث از بین می‌رود. پس با انفاق و خارج شدن مال از دست دارندگان بی‌نیاز، ارزش قوامی و اسلامی آن محفوظ می‌ماند، و با امساک و بخل و گردآوری، این ارزش سلب می‌شود (حکیمی: ۱۳۸۰ش، ج ۶: ۱۱۳).

۷-۱-۱-۳- مایه فزونی مال است. «مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ أَنْبَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلَ فِي كُلِّ سَنَابِلَةٍ مِائَةٌ حَبَّةٌ وَاللَّهُ يُضَاعِفُ لِمَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ» (بقره، ۲۶۱).

۷-۱-۱-۴- مایه تثبیت موقعیت است. «وَمَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ اتِّغَاءَ مَرْضَاهِ اللَّهِ وَتَثْبِيتًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ...» (بقره، ۲۶۵).

۱- کسانی که اموال خود را در راه خدا انفاق می‌کنند، همانند بذری هستند که هفت خوشه برویاند؛ که در هر خوشه، یک صد دانه باشد؛ و خداوند آن را برای هر کس بخواهد (و شایستگی داشته باشد)، دو یا چند برابر می‌کند؛ و خدا (از نظر قدرت و رحمت)، وسیع، و (به همه چیز) داناست.

۲- و (کار) کسانی که اموال خود را برای خشنودی خدا، و تثبیت (ملکات انسانی در) روح خود، انفاق می‌کنند، همچون باغی

۷-۱-۵- انفاق راه رسیدن به رستگاری است. «...وَمَنْ يُوقِ شُحَّ نَفْسِهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ»^۳.
(حشر، ۹)

۷-۱-۶- پاداش بزرگ به دنبال دارد. «... فَأَلَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَانْفَقُوا لَهُمْ أَجْرٌ كَبِيرٌ»^۴. (حدید، ۷)

۷-۲- آثار اجتماعی انفاق

انفاق مانع هلاکت جامعه است. «وَأَنْفِقُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ وَأَحْسِنُوا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ» (بقره، ۱۹۵) و لازم است به این امر توجه شود که تباهی فرد و اجتماع، به دلیل ترک انفاق توانگران در مکتب اقتصادی اسلام، از موضوعات بنیادین به شمار می‌آید، زیرا که ترک انفاق به تکاثر کشیده می‌شود، که خود از وسایل تباهی و نابودی فرد و اجتماع است.

همچنین انفاق، از سه جهت سبب تکامل اجتماعی و رشد حیاتی جامعه است. نخست: فقر را که از موانع عمده تکامل اجتماع و سبب عقب ماندگی و متلاشی شدن جامعه است نابود می‌سازد، و زمینه‌های بهره‌کشی از مردمان را از میان برمی‌دارد. دوم: سبب از بین رفتن تفاوت‌های عظیم در سطح زندگی مردم می‌شود، و پایگاه اساسی فتنه‌ها و مفاسد و دشمنی‌ها و اختلاف‌ها و دسته‌بندی‌هایی را که سبب از بین رفتن آرامش اجتماع و وحدت جامعه و امنیت آن است، نابود می‌کند.

و سوم اینکه سبب گسترش یافتن دامنه فرهنگ‌ها در علم و هنر و صنعت و ... است (حکیمی: ۱۳۸۰، ج ۶: ۱۱۵).

است که در نقطه بلندی باشد، و باران‌های درشت به آن برسد، (و از هوای آزاد و نور آفتاب، به حد کافی بهره گیرد)، و میوه خود را دوچندان دهد (که همیشه شاداب و با طراوت است). و خداوند به آنچه انجام می‌دهید، پیناست.

۳- ... کسانی که از بخل و حرص نفس خویش باز داشته شده‌اند رستگاران‌اند!

۴- کسانی که از شما ایمان بیاورند و انفاق کنند، اجر بزرگی دارند!

۷-۳- آثار انفاق در قرآن و روایات

با دقت در آیات قرآن کریم و احادیث معصومان(ع) می‌توان برخی دیگر از ویژگی‌ها، نتایج و فواید حاصل از انفاق را به‌طور خلاصه به شرح زیر شمرد:

انفاق در راه خدا یکی از شرایط ایمان و تقواست و موجب کمال آن دو و تقرب انسان به خدا می‌شود(توبه، ۹۹)؛ برخی از انواع انفاق واجب (خمس و زکات) و برخی نیز مستحب (صدقه) است(بقره، ۳ و ۲۷۰؛ طبرسی، ۱۳۷۲ش، ج ۲: ۶۶۰)؛ قرآن کریم می‌آموزد که ما مالک حقیقی آنچه در اختیار داریم، نیستیم بلکه این اموال از گذشتگان به ما رسیده است و به ناچار از ما به آیندگان خواهد رسید؛ از این رو انفاق هم شرط عقل است و هم شرط ایمان(حدید، ۷)؛ خداوند وعده و نوید می‌دهد که آنچه در راه او انفاق می‌شود، نه تنها در نزد خدا محفوظ می‌ماند، بلکه چندین برابر به انفاق کننده باز خواهد گشت و انفاق سبب جایگزینی مال می‌شود(سبأ، ۳۹؛ بقره، ۲۶۱؛ انفال، ۶۰)؛ انفاق مانع هلاکت فرد و اجتماع است(بقره، ۱۹۵)؛ روح فداکاری در انسان ایجاد می‌کند(بقره، ۲۷۲)؛ باعث آمرزش گناهان و فزونی مال است(بقره، ۲۶۸)؛ خداوند به انفاق انسان‌ها آگاه است(آل عمران، ۹۲)؛ انفاق نزد پروردگار ثبت می‌شود(توبه، ۱۲۱)؛ انفاق، نفس را تزکیه می‌کند و باعث آرامش روح و روان می‌شود(توبه، ۱۰۳).

همچنین در انفاق کردن باید این نکات رعایت شود تا تمام فواید حاصل از آن خودش را نشان دهد و تحقق یابد و از آن جمله است:

از بهترین قسمت مال انتخاب شود(بقره، ۲۶۷)؛ از اموال مورد نیاز انسان باشد(حشر، ۹)؛ به نیازمندان انفاق شود(بقره، ۲۷۳)؛ انفاق پنهانی باشد(بقره، ۲۷۱)؛ بدون منت باشد(بقره، ۲۶۴)؛ با اخلاص باشد(بقره، ۲۶۵)؛ آنچه را که انفاق می‌کند کوچک و کم‌اهمیت بشمارد هرچند ظاهراً بزرگ باشد(مدرثر، ۶)؛ از اموالی باشد که به آن دل بسته است(آل عمران، ۹۲)؛ هرگز خود را مالک حقیقی تصور نکند، بلکه خدا را واسطه میان خالق و خلق بداند(حدید، ۷)؛ و از همه مهم‌تر اینکه انفاق از اموال حلال باشد زیرا گناه هیچ‌وقت کفاره گناه نمی‌شود(مائده، ۲۷)(تفسیر نمونه، ج ۲۳: ۳۲۳).

۸- مبانی نظری

۸-۱- توزیع درآمد از نگاه اقتصاد

توزیع درآمد یکی از مباحث و موضوعات مهم اقتصاد است. کیفیت توزیع درآمد می‌تواند بر بسیاری از جنبه‌های زندگی اجتماعی انسان اثر بگذارد از این رو در کشورهای پیشرفته، توزیع درآمد، تابع الگوهای بسیار دقیق و پیچیده است. اسلام که یک دین اجتماعی است و تمامی ابعاد زندگی انسانی را تحت پوشش، حمایت و ارشاد خویش دارد نیز به مسئله توزیع درآمد توجه داشته و راه‌های متعددی برای توزیع درآمد در نظر گرفته که انفاق از جمله آن است. چنان که پیش‌تر اشاره شد یکی از اقسام انفاق، وقف است که جایگاه مهمی در توزیع درآمد در جامعه اسلامی داشته و دارد. از آنجا که وقف همیشه در میان جامعه اسلامی دارای اهمیت و فواید بسیاری بوده و برکات آن در سرتاسر جامعه اسلامی توزیع شده و قابل مشاهده است.^۱ در ادامه این پژوهش، ابتدا به بررسی علمی این مبحث مهم در انفاق اسلامی پرداخته و سپس با مطالعه‌ای که بر اساس آمار منتشره از سوی سازمان‌های مرتبط انجام داده‌ایم از طریق الگوهای علمی آماری نشان خواهیم داد که نقش این اقدام مهم توزیعی بر توسعه دانش در جامعه، تا چه میزان و چگونه بوده است.

وقف، یکی از عمده‌ترین فاکتورهای تعدیل ثروت در جامعه و ایجاد بستر مناسب برای رشد ارزش‌های معنوی و الهی در شکل توزیع عادلانه ثروت محسوب می‌شود. با درک این نکته، یعنی اثرگذاری قابل توجه وقف در توسعه اقتصادی، فکری، فرهنگی و معنوی است که اسلام دین مقدس اسلام، بر گسترش فرهنگ وقف بسیار تأکید نموده است (اسلم‌جوادی، ۱۳۸۰: ۱۵).

سنت حسنه وقف یکی دیگر از افتخارات مکتب اسلام و از اهرم‌های مؤثر اعتقادی و فرهنگی برای جبران نیازهای مادی و معنوی جامعه است. از صدها سال پیش تا کنون واقفان خیراندیش

۱- در تأیید این مطلب کافی است توجه کنیم که منبع اصلی بیشتر درآمدهای آستان قدس رضوی (ع) که عایدات و منافع آن به هزاران و بلکه میلیون‌ها نفر می‌رسد، از محل موقوفات آستانه است. از جمله آثار معنوی موقوفات حرم رضوی، انتشار صدها کتاب، نشریه و نیز تأمین هزینه‌های دانشگاه علوم اسلامی رضوی است. اطلاعات بیشتر در سامانه اینترنتی آستان قدس رضوی (ع).

با اختصاص بخشی از اموال خود برای خدمت مستمر به جامعه در قالب روش پسندیده (وقف) که بارزترین و روشن‌ترین مصداق احسان، انفاق، صدقه جاریه، تعاون و باقیات الصالحات است، منشأ خدمات فراوان علمی، فرهنگی، هنری، رفاهی، بهداشتی در جامعه بوده‌اند که وجود صدها درمانگاه، بیمارستان، مدرسه، دارالایتام، کتابخانه و هزارها مسجد، قنات، پل، آب‌انبار و غیره که باید به‌طور دائمی حفظ و مورد بهره‌برداری قرار گیرد، در سراسر کشورهای جهان و به ویژه ایران بهترین گواه و شاهد آن است (عبدالعزیز الدوری، ۱۳۸۵، شماره ۵۶: ۱۰-۸).

۸-۲- نقش وقف در تحقق اهداف اقتصاد اسلامی

نظام اقتصادی در حقیقت دارای دو نوع هدف است: هدف اولی یا اصلی و هدف ثانوی یا فرعی؛ هدف اساسی و اصلی همه نظام‌های اسلام، از جمله نظام اقتصادی آن، کمال ابدی، یعنی همان تقرب الی الله است و هدف‌های فرعی در حقیقت، مقدمه‌ای بر تحقق همان هدف اصلی هستند و اهمیت و ارزش آن‌ها شعاعی از ارزش و مطلوبیت هدف اصلی و کمال‌نهایی خواهد بود. به‌عنوان نمونه اگر رفاه و آسایش اقتصادی از اهداف اقتصاد اسلامی است، این رفاه و آسایش در صورتی و تا حدی مطلوب است که در جهت تأمین سعادت ابدی قرار گیرد و راهی برای وصول به کمال‌نهایی (قرب الهی) باشد. از جمله مهم‌ترین اهداف فرعی و ثانوی اقتصادی اسلام می‌توان به حاکمیت اقتصادی و سیاسی اسلام، برپایی عدالت اجتماعی، توسعه و رشد و رفاه عمومی اشاره کرد. حال به بررسی نقش انفاق در تحقق هر یک از این دو دسته هدف‌های اصلی و فرعی می‌پردازیم.

۸-۳- نقش وقف در تحقق هدف اصلی

از دیدگاه قرآن کریم و روایات معصومین (ع) انفاقات مالی، چه واجب و چه مستحب، برای رسیدن به این هدف‌نهایی نقش بس‌عظیم و اساسی دارند که به عنوان نمونه، در اینجا مواردی یادآوری می‌شود:

۸-۳-۱- قرآن کریم در موارد متعددی از انفاق به عنوان جهاد مالی در کنار جهاد با جان، یادکرده است مانند:

« لَا يَسْتَوِي الْقَاعِدُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ غَيْرُ أُولِي الضَّرَرِ وَالْمُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ فَضَّلَ اللَّهُ الْمُجَاهِدِينَ بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ عَلَى الْقَاعِدِينَ دَرَجَةً وَكُلًّا وَعَدَ اللَّهُ الْحُسْنَى وَفَضَّلَ اللَّهُ الْمُجَاهِدِينَ عَلَى الْقَاعِدِينَ أَجْرًا عَظِيمًا^۱ (نساء: ۹۵).

۸-۳-۲- در موارد متعددی از مالیات‌ها و انفاقات در اسلام، از جمله زکات و وقف (نزد بسیاری از فقها) قصد قربت معتبر است. این انفاقات گذشته از جنبه اقتصادی، همانند نماز، روزه و ... عبادت هستند و غرض اصلی از عبادات چیزی جز نیل به قرب الهی نیست.

« وَاعْبُدْ رَبَّكَ حَتَّىٰ يَأْتِيَكَ الْيَقِينُ^۲ (حجر: ۹۹).

۸-۳-۳- در موارد بسیاری از قرآن کریم هر جا کلمه «انفاق» آمده به دنبال آن واژه «فی سبیل الله» و مانند آن ذکر شده است؛ به عنوان نمونه:

«الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ ثُمَّ لَا يُتَّبِعُونَ مَا أَنْفَقُوا مَنًّا وَلَا أَذَىٰ لَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ^۳ (بقره: ۲۶۲).

در جای دیگری تقریباً با صراحت، هدف از انفاق را لقاء الله دانسته است:

«... وَمَا تُنْفِقُونَ إِلَّا ابْتِغَاءَ وَجْهِ اللَّهِ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ يُؤَفِّئْكُمْ وَانْتُمْ لَا تُظْلَمُونَ^۴ (بقره: ۲۷۲).

۸-۳-۴- در آیاتی از قرآن کریم، هدف روشن انفاق و اخذ صدقات را تزکیه نفس و یا رسیدن به «بر» و نیکی ذکر کرده است.

«لَنْ تَأْكُلُوا الْبُرَّ حَتَّىٰ تُنْفِقُوا مِمَّا تَحِبُّونَ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ^۵ (آل عمران: ۹۲)

۱- (هرگز) افراد با ایمانی که بدون بیماری و ناراحتی، از جهاد بازننشستند، با مجاهدانی که در راه خدا با مال و جان خود جهاد کردند، یکسان نیستند! خداوند، مجاهدانی را که با مال و جان خود جهاد نمودند، بر قاعدان [ترک کنندگان جهاد] برتری مهمی بخشیده؛ و به هر یک از این دو گروه (به نسبت اعمال نیکشان) خداوند وعده پاداش نیک داده، و مجاهدان را بر قاعدان، با پاداش عظیمی برتری بخشیده است.

۲- و پروردگارت را عبادت کن تا یقین [مرگ] تو فرارسد!

۳- کسانی که اموال خود را در راه خدا انفاق می کنند، سپس به دنبال انفاقی که کرده اند، منت نمی گذارند و آزاری نمی رسانند، پاداش آن‌ها نزد پروردگارش (محفوظ) است؛ و نه ترسی دارند، و نه غمگین می شوند.

۴- ... و آنچه از خوبی‌ها انفاق می کنید، (پاداش آن) به طور کامل به شما داده می شود؛ و به شما ستم نخواهد شد.

۵- هرگز (به حقیقت) نیکوکاری نمی رسید مگر اینکه از آنچه دوست می دارید، (در راه خدا) انفاق کنید؛ و آنچه انفاق می کنید، خداوند از آن آگاه است.

بنابراین همه انفاقات مالی، از جمله وقف، برای انسان به منزله هرس کردن درخت از اضافات است که او را در مسیر رسیدن به هدف اصلی و نهایی‌اش یاری می‌دهد و در این جهت به او سرعت می‌بخشد.

۸-۴- نقش وقف در تحقق اهداف فرعی اقتصاد اسلامی

۸-۴-۱- تأثیر وقف بر استقلال اقتصادی و سیاسی و رشد و توسعه

وقتی سخن از تأثیر وقف بر استقلال اقتصادی و رشد و توسعه مطرح می‌شود، هرگز به این معنا نیست که وقف به تنهایی می‌تواند همه ابعاد و زوایای گوناگون اقتصاد یک ملت را در برگیرد، به طوری که برای اقتصاد کشور به منابع مالی دیگری نیاز نباشد، بلکه منظور این است که وقف به عنوان یک سرمایه عظیم مالی می‌تواند در این سمت و سو دارای نقشی سازنده و قابل توجه و سهمی بزرگ باشد. همچنین به این معنا نیست که برخلاف انتظار و اغراض واقفان، درآمد اوقاف را از موارد اصلی مصارفشان که در وقف نامه‌ها آمده است، منحرف سازیم و آن‌ها را در راه تحقق استقلال اقتصادی و رشد و توسعه به کارگیریم و به مصرف برسانیم. حقیقت مورد نظر این است که می‌توان سرمایه‌های عظیم اوقاف را نیز همانند دیگر سرمایه‌ها، با رعایت همه جوانب وقف و موازین شرع و اغراض و اهداف واقفان در فرآیند فعالیت‌های تولیدی و خدماتی به کار گرفت و آن‌ها را از حالت رکود خارج کرده و به حالت تحرک و زبایی هدایت کرد تا بدین وسیله هم به رشد و توسعه و استقلال اقتصادی و سیاسی کشور کمک شایان و قابل توجه شده باشد و هم روزبه‌روز بر سرمایه‌های اوقاف افزوده شود که این امر قطعاً در جهت هدف واقفان نیز هست (سلیمی‌فر، ۱۳۷۰: ۱۶۸).

۸-۴-۲- تأثیر وقف بر تحقق عدالت اجتماعی و رفاه عمومی

از متون اسلامی به خوبی روشن است که اسلام، هم خواهان زدودن همه جوانب و زوایای فقر در جامعه است و هم خواهان رفاه عمومی در حد معقول و مشروع. شهید صدر در این باره می‌نویسد: «مسئولیت دولت و نظام اسلامی، به جز تأمین نیازهای حیاتی و ضروری افراد، این است که یک سطح زندگی متناسب با شرایط و مقتضیات روز را برای افراد تضمین کند و آن‌ها را به یک حد از رفاه عمومی برساند». وی همچنین یکی از ابزارهای مهم دولت اسلامی برای تحقق این هدف

را کفالت همگانی مسلمانان در برابر یکدیگر ذکر می‌کند (یعنی احساس مسئولیت متقابل و عمومی) (شهید صدر، ۱۳۵۷ش، ج ۲، صص ۳۲۲-۳۱۹) از این رو، اولاً فقرزدایی تنها در حد قوت لا یموت به نیازمندان کفایت نمی‌کند. ثانیاً مسلمانان در برابر یکدیگر مسئول‌اند و کفالت همگانی دارند.

اما وقف از دو راه می‌تواند در این مورد مؤثر باشد:

۱- نفس استقلال اقتصادی و رشد و توسعه اقتصادی (مبتنی بر موازین اسلامی) به‌طور طبیعی موجب رفاه عمومی و زدودن و حداقل کاهش چشمگیر فقر و محرومیت و آثار شوم آن در جامعه خواهد شد؛ طبیعتاً کشوری که دچار رکود اقتصادی است و یا از اقتصادی وابسته برخوردار است و یا هر دو بیماری را دارد، نمی‌تواند در جهت رفاه عمومی و عدالت اجتماعی گامی مؤثر و معتبر بردارد.

۲- بخش عمده موارد و جهات مصرفی که واقفان دورنگر و نیکوکار در طول تاریخ وقف در نظر گرفته‌اند (یا می‌توان در وقف در نظر گرفت)، مواردی هستند که به رفاه عمومی، فقرزدایی و عدالت اجتماعی مربوط می‌شوند. اگر نگاهی هرچند گذرا به تاریخ اوقاف و موارد مصرفی که در وقف نامه‌ها و کتیبه‌ها آمده است، داشته باشیم به‌خوبی درمی‌یابیم که واقفان خیر و دوراندیش تقریباً همه زوایا و جوانب نیازها را در نظر گرفته‌اند. علی‌رغم این که بسیاری از رقبات موقوفات و مدارک آن‌ها در طول زمان به دلایل و عوامل گوناگونی از بین رفته و از بسیاری از آن‌ها نامی هم باقی نمانده است، مشاهده می‌کنیم که جهت و سمت‌وسوی اصلی مورد نظر واقفان در طول تاریخ در مرحله اول، فقرزدایی به معنای واقعی کلمه و در مرحله بعد، تحقق رفاه عمومی در سطح معقول بوده است (حائری یزدی، ۱۳۸۸ش: ۴۲۱).

اما باید این نکته را در نظر گرفت که نیازهای عمومی و خصوصی مردم نسبت به زمان‌ها و مکان‌های مختلف و اوضاع و شرایط گوناگون متفاوت است. زمانی مردم به کاروانسرا، آب‌انبار و ... نیاز مبرم داشتند، در حالی که در حال حاضر تأسیس فضاهای آموزشی، درمانی، مسکن، جاده‌ها و ... از اولویت بیشتری برخوردارند.

از طرفی، علم و تولید آن به عنوان سنگ بنای اصلی تمدن امروزی و به شکلی گسترده در ارتباط با سایر واقعیت‌های جامعه، تأثیر عمیقی در تمام حوزه‌های اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی کشور دارد. به تعبیر دیگر تولید علم و توسعه علمی به عنوان موتور محرکه توسعه همه‌جانبه و پایدار

کشورها نقش عمده‌ای را ایفا می‌کند (محمودزاده، ۱۳۹۰ش: ۲) در تمدن اسلامی نیز تولید علم به لحاظ نظری و عملی مورد عنایت خاص قرار گرفته است که این امر ناشی از توجه اسلام به علم و تمدن و استفاده نقادانه از سایر تمدن‌ها است (بهنیافار^۱، ۲۰۰۹م، صص ۲۰۱-۱۷۳). آموزش در کشور به منظور ترویج علم و یا به عبارت بهتر، بسترسازی مناسب برای کسب دانش توسط اقشار مختلف جامعه امری ضروری است (زلفی گل، ۱۳۸۸ش، صص ۲۴-۱۶).

اهمیت این مسأله از منظر دیگر مکاتب و اندیشمندانی همچون «آدام اسمیت^۲»، اقتصاددان معروف کلاسیک، نیز به چشم می‌خورد. وی معتقد است: «آموزش افراد در واقع نوعی سرمایه‌گذاری در آن‌هاست. با آموزش، افراد توانا تر خواهند شد و رشد قابلیت‌های آنان سبب می‌گردد که نه تنها خود به درآمد بیشتری نائل گردند، بلکه جامعه نیز از سرمایه‌گذاری در آن‌ها منتفع گردد» (عمادزاده، ۱۳۷۴ش: ۶). «تئودور شولتز^۳» از مهم‌ترین اقتصاددانان معاصر و پدر نظریه سرمایه‌انسانی، بر اهمیت و ضرورت توجه به سرمایه‌انسانی در تحلیل‌های اقتصادی تأکید فراوان دارد. بنا بر عقیده او «توانایی‌های اکتسابی انسان مهم‌ترین منبع رشد بهره‌وری و توسعه اقتصادی سال‌های اخیر به حساب می‌آید و آموزش و پرورش به‌عنوان مهم‌ترین سرمایه‌گذاری در انسان، دارای مؤثرترین نقش در رشد و توسعه جوامع است.» (عمادزاده، ۱۳۷۴ش: ۱۶).

سرمایه‌گذاری در آموزش و پرورش به‌ویژه برای جوامع در حال توسعه، فوق‌العاده سودآور است. به‌علاوه آموزش و پرورش می‌تواند سبب شود افراد با مهارت‌ها و تخصص‌هایی که کسب کرده‌اند در سطح درآمدی بالاتری قرار گیرند و از سطح زندگی بهتری برخوردار شوند. بنابراین، آموزش و پرورش می‌تواند به‌عنوان ابزار تحقق علم و وسیله‌ای مناسب جهت سیاست‌های توزیع مجدد درآمدها به کار رود (موسایی و احمدزاده، ۱۳۸۸ش، آموزش توسعه‌ای و توسعه پایدار). طی سالیان طولانی برخی اندیشمندان مذهب را عامل عقب‌ماندگی جوامع تلقی می‌کردند، اما در گذر زمان مشخص شد که نه تنها مذهب الهی عامل عقب‌ماندگی نیست بلکه می‌تواند عامل پیشرفت جوامع نیز باشد. باید گفت مذهب الهی و پیش‌برنده، سرمایه‌ای است که

۱ - Behniafar

۲ - Adam Smith

۳ - Theodore Schultz

برای فرد و اجتماع حاصل می‌شود و انباشت آن موجب بهبود وضعیت اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی جامعه می‌شود. بر این اساس سرمایه مذهبی به مجموعه نهادها، عملکردها، تجربه‌ها، اعتقادات، باورها، ارزش‌ها، دانش، قوانین و مقررات، نمادها و واقعیت‌های محیطی فیزیکی و غیر فیزیکی و مانند آن در جامعه می‌گوییم که از وجود مذهب و ایمان مذهبی نشأت گرفته باشد (عزتی، ۱۳۸۷ش، صص ۹-۱۱).

سرمایه مذهبی شامل عناصر مختلفی بوده و در دو بعد سرمایه‌های مذهبی فردی و اجتماعی قابل بررسی است. این عناصر می‌توانند به صورت‌های مختلف بر فعالیت‌های اقتصادی اثرگذار باشند. از جمله: افزایش رشد اقتصادی، توسعه اقتصادی، بهبود توزیع ثروت و درآمد. وجود سرمایه مذهبی فردی موجب می‌شود روحیه نوع‌دوستی، حمایت و کمک به دیگران، همکاری و تعاون عمومی و نظیر این‌ها در افراد افزایش یابد. سرمایه‌های مذهبی اجتماعی نیز با توسعه نهادهای مذهبی مانند قرض‌الحسنه، وقف، زکات، صدقات، هبات و مانند این‌ها، موجب بهبود امکانات جامعه برای رفع نیازهای طبقات و اقشار نیازمند می‌شود و از این طریق عدالت، توسعه و رفاه عمومی افزایش و فقر کاهش می‌یابد (عزتی، ۱۳۸۷ش، صص ۱۱-۱۴). در پژوهش صورت گرفته به‌منظور بررسی تجربی اثرات سرمایه مذهبی بر توسعه اقتصادی توسط عزتی اثر مثبت و معنادار این متغیر تأیید می‌گردد.

موضوع پرداخت‌های مذهبی، که نوعی تخصیص درآمد بوده و شاخصی از سرمایه‌های مذهبی تلقی می‌شود، در چارچوب مبحث اقتصاد خرد قرار گرفته و به تحلیل رفتار مصرف‌کننده و بر اساس آموزه‌های اسلام به عوامل مؤثر بر تخصیص بودجه فرد مسلمان می‌پردازد. بر اساس مطالعات انجام‌شده توسط «کیاء الحسینی» اصلی‌ترین عوامل مؤثر بر مخارج خانوار و در نتیجه هزینه‌های مذهبی، درآمد، بعد خانوار، ثروت و دارایی، شاخص قیمت‌ها (تورم) و حوادث غیرمترقبه در نظر گرفته شده‌اند که تمامی آن‌ها اثرات معنی‌داری بر میزان هزینه‌های مذهبی داشته‌اند (کیاء الحسینی، ۱۳۸۸ش، صص ۲۱۱-۲۱۰). در تحقیق حاضر نیز با توجه به اثرات متوالی و هم‌پوشانی بین متغیرها و مطالعات صورت گرفته، اصلی‌ترین عامل مؤثر بر تولید علم و دانش را هزینه‌های مذهبی و بر اساس مطالعات صورت گرفته در این زمینه، درآمد متوسط خانوارها و نرخ تورم در سطح استانی و به‌صورت منتخب بر اساس بیشترین سهم انفاقات آن‌ها در کشور را به‌عنوان متغیرهای کنترلی در نظر گرفته و وارد مدل نموده‌ایم.

۹- مواد و روش‌ها

داده‌های مورد استفاده در پژوهش حاضر برگرفته از سالنامه‌های آماری استانی موجود در بانک اطلاعاتی سایت مرکز آمار ایران به دست آمده است. داده‌های مربوطه از ۴ بخش هزینه و درآمد خانوار، آموزش، فرهنگ، ورزش و گردشگری و شاخص‌های قیمت سالنامه‌های آماری موجود، به تفکیک استان‌ها (برای تحقیق حاضر بر اساس گزارش‌های سازمان اوقاف و امور خیریه کشور، تنها ۸ استان که بیشترین رقبات وقفی را دارند مورد بررسی قرار گرفته‌اند)^۱، برای سال‌های ۱۳۸۲ تا ۱۳۹۰ گردآوری شده‌اند. در این پژوهش از الگوی داده‌های پانل^۲ استفاده شده است؛ یعنی متغیرها، تلفیقی از داده‌های سری زمانی و داده‌های مقطعی هستند و برای هر کشور نمونه، دوره زمانی مورد بررسی مشابه است. با ترکیب مشاهدات سری زمانی و مقطعی در قالب مدل‌های پانل دیتا، مدل‌هایی حاوی اطلاعات کامل‌تر، تغییرپذیری بیشتر، همخطی کمتر میان متغیرها، تورش کمتر و درجات آزادی بیشتر خواهیم داشت که کارایی بیشتری برای تحقیق به ارمغان آورده و پژوهشگر را در مشخص کردن اثرات هر متغیر خاص یاری می‌نمایند. چارچوب کلی مدل آماری پانل به صورت زیر است:

$$Y_{it} = X'_{it}\beta + Z'_i\delta + \varepsilon_{it} \text{ (رابطه شماره ۱)}$$

$$= X'_{it}\beta + \mu_i + \lambda_t + \varepsilon_{it}$$

از طرفی، در تحلیل داده‌های پیچیده، معمولاً الگوهای نمونه‌گیری ساختاری غیر i.i.d را برای داده‌ها در نظر می‌گیرند. لذا تکنیک‌های موجودی که برآورد نقطه‌ای و یا فواصل اطمینان وجود دارند معمولاً برای این نوع از داده‌ها قابل اجرا نمی‌باشد. برای حل این مشکل می‌توان از روش‌های نمونه‌گیری مانند نمونه‌گیری تکراری یا بازنمونه‌گیری استفاده کرد که در آنها برآورد پارامتر بدون نیاز به شرط i.i.d بودن داده‌ها انجام می‌گیرد. از این روش‌ها می‌توان با قدرت محاسباتی زیاد همچنین دوری جستن از تئوری‌های پیچیده برای برآورد پارامتر مورد استفاده قرار گیرند.

۱- کلیه استان‌ها به علت عدم وجود داده‌های مربوط به هزینه‌های مذهبی هر یک قابل بررسی نبودند، لذا ۸ استان که بر اساس گزارش‌های اداره اوقاف و امور خیریه کشور در بالاترین سطح از لحاظ ارایه موقوفات قرار داشتند، مورد بررسی قرار گرفته‌اند.

روش‌های باز نمونه‌گیری، خصوصاً بوت استرپ^۱ و جک‌نایف^۲، روش‌هایی هستند که به وسیله آنها می‌توان به راحتی بر آوردگرهایی برای واریانس یافت و همچنین می‌توان فواصل اطمینان پارامتری را برای پارامترهای مورد نظر در جامعه به دست آورد. این روش‌ها از تئوری بسیار ساده‌ای نتیجه شده‌اند و استفاده از باز نمونه‌گیری را برای پارامتر مورد نظر بر اساس یک نمونه تصادفی n تایی از $i.i.d$ از جامعه‌ای با توزیع نامشخص F معرفی نمود و آن را بوت استرپ نامید. به دلیل عدم توازن قابل توجه داده‌های استانی و وجود داده‌های ترکیبی نامتوازن^۳، به پیشنهاد بورک^۴ (۲۰۰۹) و هونکانون^۵ (۲۰۰۸) از روش بوت استرپ برای محاسبه خطای استاندارد مدل استفاده شده است. داده‌ها به صورت لگاریتمی وارد مدل شده‌اند و ضرایب، کشش را نشان می‌دهند.

$$LEDP_{it} = \alpha + \beta LREX_{it} + \gamma LINFL_{it} + \lambda LINC_{it} + u_{it} \quad (\text{رابطه شماره ۲})$$

در مدل فوق متغیرها به شرح زیر می‌باشند:

$LEDP_{it}$: این متغیر به عنوان متغیر وابسته بیانگر لگاریتم تعداد دانش‌آموختگان^۶ استان مورد بررسی برای سال‌های ۱۳۸۲ تا ۱۳۹۰ می‌باشد.

$LREX_{it}$: این متغیر به عنوان متغیر توضیحی مدل بیانگر لگاریتم هزینه‌های خالص مذهبی استان‌ها^۷ که نمایانگر مخارج صرف شده در مواردی همچون خمس، زکات و وقف می‌باشد، برای بازه زمانی مورد بررسی، در مدل مورد استفاده قرار گرفته و β ضریب یا ارزش پارامتری متغیر مورد نظر است.

$LINFL_{it}$: متغیر توضیحی دیگر به کار گرفته شده در مدل، لگاریتم نرخ تورم استان ما در

۱- Bootstrap

۲- Jackknife

۳- Burke

۴- Hounkannoun

۵- Unbalanced Panel

۶- با توجه به مد نظر بودن بررسی اثر وقف بر آموزش دانشگاهی مجموع دانش‌آموختگان دانشگاهی استان‌های مطرح شده در پژوهش حاضر اعم از آزاد و دولتی مورد استفاده قرار گرفته است.

۷- به سبب عدم دسترسی و موجود نبودن داده‌های وقف به تفکیک استان‌ها نزدیکترین معیار برای اندازه‌گیری اثر وقف هزینه‌های مذهبی که وقف نیز در دل آن است، مورد استفاده قرار گرفته است.

سال‌های مورد نظر بوده و γ ضریب ارزش آن است.

LNINC_{it}: آخرین متغیر به کار گرفته شده در مدل بوده و نماینده لگاریتم خالص متوسط درآمد خانوارها (پس از کسر هزینه‌های مذهبی به منظور جلوگیری از هم‌خطی میان درآمد و هزینه‌های مذهبی خانوارها) در هر استان در سال‌های مورد نظر است که ضریب ارزش آن نیز λ می‌باشد.

لازم به ذکر است در مدل فوق α عرض از مبدأ و u_{it} جزء تصادفی رگرسیون می‌باشد.

۱۰- آزمون‌های پیش از برآورد

۱۰-۱- نتایج آزمون بروش-پاگان

بنابر آزمون بروش-پاگان به منظور تعیین وجود اثرات مقطع یا زمان، نتایج بدست آمده حاکی از عدم وجود اثرات زمانی و همچنین وجود اثرات مقطعی در داده‌های پانل الگوی مورد نظر است.

جدول (۱)- بررسی وجود اثرات مقطعی و زمانی

نتیجه گیری	آزمون بروش-پاگان زمانی	آزمون بروش-پاگان مقطعی	آزمون
وجود اثرات مقطعی و عدم وجود اثرات زمانی	۰.۰۰	۱۲.۵۵	آماره کای دو
	(۱.۰۰۰)	(۰.۰۰۰)	

منبع: محاسبات تحقیق

۱۰-۲- آزمون *F-limer*

فرضیه صفر این آزمون بیانگر وجود الگوی داده‌های تابلویی و فرضیه مقابل آن وجود الگوی داده‌های تابلویی دارای اثرات ثابت است.

جدول (۲) - بررسی اثرات ثابت

نتیجه گیری	آزمون F زمان	آزمون F مقطع	آزمون
وجود اثرات ثابت در زمان و عدم وجود اثرات ثابت در زمان	۱.۰۶۶	۱۴.۷۴۰	آماره F
	d.f. (۸,۲۳)	d.f. (۶,۲۵)	
	(۰.۴۱۹)	(۰.۰۰۰)	

منبع: محاسبات تحقیق

بنابر دو آزمون بروش - پاگان و F لیمر، الگوی یک جانبه مقطعی مورد تأیید قرار گرفته، لذا بایستی نوع اثرات موجود در این مدل مورد بررسی قرار گیرد که در ادامه با استفاده از آزمون هاسمن اثرات موجود تعیین شده است.

۱۰-۳- آزمون هاسمن

پس از مشخص شدن یک جانبه یا دو جانبه بودن مدل، به بررسی نوع اثرات موجود در مدل (ثابت یا تصادفی) می پردازیم. بدین منظور هاسمن^۱ (۱۹۷۸) آزمون خود مبنی تفاضل میان مدل اثرات ثابت و اثرات تصادفی ارائه نمود. این آزمون با در نظر گرفتن این نکته که در مدل اثرات ثابت با توجه به حذف یا "جاروب" شدن اثرات فرد یا زمان یا هردو و همچنین ثابت در نظر گرفتن پارامترهای آنها، امکان وجود همبستگی متغیر مستقل با پارامترهای مدل وجود دارد اما در مدل اثرات تصادفی بنا بر تصادفی بودن پارامترهای اثرات فرد و زمان امکان همبستگی میان این پارامترها با متغیر مستقل این امر ممکن نیست، عمل می کند. لذا اگر تفاضل میان این دو آزمون معنادار باشد، مدل اثرات ثابت و اگر این تفاضل برابر صفر باشد مدل ما اثرات تصادفی را خواهد پذیرفت. هر یک از این دو حالت در قالب فرضیه صفر به صورت زیر آزمون خواهند شد.

فروض آزمون:

$$E(U_{it}/X_{it}) = 0 : H_0$$

$$E(U_{it}/X_{it}) \neq 0 : H_1$$

جدول (۳) - بررسی اثرات تصادفی

آزمون	آزمون هاسمن مقطعی	نتیجه گیری
آماره کای دو	۰.۰۱	وجود اثرات تصادفی در مقطع
	(۰.۹۹۹)	

منبع: محاسبات تحقیق

بنابر کلیه آزمون‌های صورت گرفته، مدل اثرات تصادفی مقطعی تأیید شده که نتیجه برآورد نهایی آن در ادامه آورده شده است.

۱۱- نتایج برآورد مدل

با توجه به مباحث مطرح شده و مبانی نظری متغیرهای هزینه‌های مذهبی، نرخ تورم و متوسط درآمد خانوارها بر میزان تحصیلات دانشگاهی به‌عنوان شاخصی از سطح علم و دانش طبق مدل بالا به کار گرفته شدند. انتظار می‌رود که بر اساس آنچه تاکنون بیان شد هزینه‌های مذهبی به‌عنوان نماینده وقف، بر سطح تحصیلات اثر مثبتی داشته باشد که در اینجا برای تعیین جهت و میزان این اثر مدل مطرح شده مورد برآورد قرار می‌گیرد.

جدول (۴) - نتایج برآورد مدل جزء خطای یک جانبه مقطع اثرات تصادفی

مدل	متغیر	ضریب	خطای استاندارد	آماره T
	لگاریتم هزینه‌های مذهبی	۰.۱۷۹۸۰۵	0.073229	[۰.۰۲۶] 2.455399
	لگاریتم خالص متوسط درآمد خانوار	0.032754	0.009111	[۰.۰۰۲] 3.59491
	لگاریتم نرخ تورم	-0.132475	0.047136	[۰.۰۱۳] -2.810463
	AR(1) ^۱	-0.417732	0.161118	[۰.۰۰۰] -۲.۵۹۲۷۰۶

۱- با توجه به این که هزینه‌های مذهبی بر حسب قیمت جاری هستند، این مسأله در طول زمان یک همبستگی کاذب بین هزینه‌های مذهبی و تعداد دانش‌آموختگان به وجود می‌آورد که به منظور رفع یان مسأله دو جزء خودرگرسیون و میانگین متحرک مرتبه اول وارد مدل شده‌اند.

آماره T	خطای استاندارد	ضریب	مدل / متغیر
[۰.۰۰۰] ۱۰.۳۵۳۵۷	0.149068	1.543385	MA(1)
[۰.۰۰۰] 7.303864	0.961863	7.025319	C (عرض از مبدأ)
	0.949		ضریب تعیین (R^2)
	0.932		ضریب تعیین تعدیل یافته ($\bar{R}^2$)
	2.203		آماره دورین واتسون (DW)

*** : ضرایب در سطح اطمینان ۹۵٪ برآورد شده‌اند. منبع: محاسبات تحقیق

همان‌طور که قابل مشاهده است، در مدل برآورد شده با اثرات تصادفی مقطعی یک جانبه نتایج حاصل در مقایسه با مقادیر استاندارد در سطح معنی‌داری ۹۵٪، حاکی از ارتباط و اثر مثبت و معنادار میان هزینه‌های مذهبی با سطح تحصیلات می‌باشد. بنابراین فرض ما مبنی بر اثرگذاری مثبت هزینه‌های مذهبی به‌عنوان شاخص وقف تأیید می‌گردد. بنا بر ضرایب به دست آمده برای متغیرها که بیانگر کشش تحصیلات نسبت به هزینه‌های مذهبی نیز هستند، اگر این هزینه‌ها یک واحد درصد (افزایش یک میلیون ریال) تغییر کنند، در صورت ثبات سایر عوامل، میانگین سطح تحصیلات ۰/۱۷ واحد درصد (۱۷ نفر) در همان جهت تغییر خواهد کرد. همچنین در صورت تغییر (افزایش یک میلیون ریال) یک واحد درصد در خالص متوسط درآمد خانوارها، در صورت ثبات سایر عوامل، میانگین سطح تحصیلات ۰.۰۳ واحد درصد (۳ نفر) در همان جهت تغییر خواهد یافت (افزایش می‌یابد). علاوه بر دو متغیر مذکور، با افزایش یک واحد درصد تورم، در صورت ثبات سایر شرایط، سطح تحصیلات کاهش خواهد یافت. لذا همان‌طور که انتظار می‌رود تورم با سطح تحصیلات همبستگی منفی داشته اما افزایش در دو متغیر دیگر یعنی خالص متوسط درآمد خانوارها و هزینه‌های مذهبی موجب تقویت متغیر وابسته مورد بررسی یعنی سطح تحصیلات خواهند شد.

نتیجه‌گیری

انفاق در قرآن و منابع روایی از جایگاه رفیعی برخوردار است؛ آیات و روایات متعددی در زمینه انفاق وارد شده که نشان از اهمیت و نقش مؤثر آن در توزیع عادلانه ثروت در اجتماع دارد. از این رو انفاق در زمینه‌های متعدد فردی و اجتماعی در جامعه اثرگذار است؛ از جمله مواردی که می‌توان به آن اشاره کرد و مورد تأکید این پژوهش نیز قرار گرفت نقش آن در توسعه و ترویج علم و دانش است که به طرق مختلف (سخت‌افزاری و نرم‌افزاری) می‌تواند حاصل شود. همچنین در این مقاله با بررسی وقف که یکی از مهم‌ترین اقسام انفاق در اسلام است به تأثیر آن بر توسعه دانش در کشور پرداختیم. در بخشی از این نوشتار اهمیت وقف در قرآن و روایات را مورد بررسی قرار دادیم و بر اساس منابع اسلامی (کتاب و سنت) تأثیر وقف بر توزیع عادلانه ثروت به‌طور عام و نقش آن در ترویج علم و دانش به‌طور خاص را اثبات کردیم. سپس مطالب به دست آمده از قرآن و روایات را با داده‌ها و آمار وقف در استان‌های مشخص در طی سال‌های معین (۱۳۹۰-۱۳۸۲) بر اساس آمار رسمی و الگوهای اقتصادسنجی panel-Data مورد برآورد قرار گرفت که فرضیه این پژوهش مبنی بر وجود ارتباط معنادار و تعامل مثبت میان وقف و ترویج دانش را تأیید کرد. با توجه به نتایج این تحقیق، می‌توان علت تأکید قرآن و روایات بر انجام انفاق در جامعه را درک کرد. در واقع اقدام به انفاق، نتایج پربرکتی در جامعه به‌ویژه در جهت توسعه علم و دانش دارد و غفلت از این امر و عدم انفاق نیز باعث نابودی این برکات و عواقب و آسیب‌های ناشی از فقدان آن خواهد شد. بر این اساس، پیشنهاد این پژوهش آن است که نهادها و سازمان‌های مرتبط با بهره‌گیری از آیات و روایات و تحقیقات علمی مؤثر، اقدام به انفاق در تمامی اقسام آن به‌ویژه وقف را ترویج و تشویق نمایند.

منابع

- قرآن کریم، ترجمه آیت‌الله ناصر مکارم شیرازی.
- ابن فارس، احمد بن فارس (۱۴۰۴ ق)، **معجم مقاییس اللغة**؛ قم، انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
- الدوری، عبدالعزیز (۱۳۸۵)، گستره تاریخی وقف در جوامع اسلامی با نگاهی به چالش‌ها و راهکارها، **نشریه وقف میراث جاویدان**، شماره ۵۶، ص ۱۰-۸.

- اسلم جوادی، محمد(۱۳۸۰ش)، «نقش وقف در توسعه فرهنگ»؛ پایگاه اطلاع رسانی سازمان اوقاف و امور خیریه.
- http://www.iecmd.org/farhangi/waqf_toaseah_tamaddon_eslaami_javaadi.html
- بابایی، احمدعلی(۱۳۸۲ش)، **برگزیده تفسیر نمونه**؛ تهران، انتشارات دارالکتب اسلامی.
- پرورش، علی اکبر(۱۳۹۶ق)، **قرآن و خطوط انفاق**؛ اصفهان، انتشارات قائم.
- حائری یزدی، محمدحسن(۱۳۸۰ش)، **وقف در فقه اسلامی و نقش آن در شکوفایی اقتصاد اسلامی**، مشهد، بنیاد پژوهش های اسلامی.
- حکیمی، محمدرضا و حکیمی، محمد و حکیمی، علی(۱۳۸۰ش)، **الحیاء**؛ ترجمه احمد آرام، تهران، انتشارات دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- حویزی، عبد علی بن جمعه(۱۴۱۵ق)، **تفسیر نور الثقلین**؛ تحقیق سیدهاشم رسولی محلاتی، قم، انتشارات اسماعیلیان.
- خرمشاهی، بهاءالدین(۱۳۷۷ش)، **دانش نامه قرآن و قرآن پژوهی**؛ تهران، انتشارات دوستان.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد(۱۴۱۲ق)، **معجم مفردات ألفاظ القرآن**؛ لبنان- سوریه، دارالعلم-الدار الشامیة.
- زلفی گل، محمدعلی(۱۳۸۸ش)، مقاله «از ترویج علم تا تولید دانش»؛ **نشریه رهیافت**، شماره ۳۳.
- سعدی ابو جیب(۱۴۰۸ق)، **القاموس الفقهي لغة و اصطلاحاً**؛ دمشق، سوریه، دار الفکر.
- سلیمی فر، مصطفی(۱۳۷۰ش)، **نگاهی به وقف و آثار اقتصادی و اجتماعی آن**؛ مشهد، بنیادین پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی.
- صدر، محمدباقر(۱۳۵۷ش)، **اقتصادنا**؛ تهران، انتشارات اسلامی.
- طباطبایی، سیدمحمدحسین(۱۴۱۷ق)، **المیزان فی تفسیر القرآن**؛ قم، دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- طبرسی، فضل بن حسن(۱۳۷۲ش)، **مجمع البیان فی تفسیر القرآن**؛ تحقیق محمدجواد بلاغی، تهران، انتشارات ناصرخسرو.
- عزتی، مرتضی(۱۳۸۷ش)، «**سرمایه مذهبی: ماهیت، عناصر تشکیل و آثار آن**»، همایش اقتصاد اسلامی و توسعه.
- عمادزاده، مصطفی(۱۳۷۴ش)، «**مباحثی از اقتصاد آموزش و پرورش**»، اصفهان، انتشارات جهاد دانشگاهی دانشگاه اصفهان.
- کیاالحسینی، سید ضیاءالدین(۱۳۸۸ش)، «عوامل مؤثر بر هزینه های مذهبی دهک های درآمدی خانوارهای شهری ایران»؛ **فصلنامه علمی پژوهشی اقتصاد اسلامی**، سال نهم، شماره ۳۵.
- محمودی، عباسعلی(۱۳۸۳ش)، **انفاق کلید اقتصاد**، تهران، انتشارات فیض کاشانی.

- محمودزاده، ابراهیم(۱۳۹۰ش)، «*بررسی موانع تولید علم از دیدگاه اعضای هیئت علمی دانشگاه شهید بهشتی*». بی.نا.
- مکارم شیرازی، ناصر(۱۳۷۴ش)، *تفسیر نمونه*؛ تهران، دارالکتب الإسلامیة.
- موسایی، میثم، احمدزاده، مریم(۱۳۸۸ش)، «آموزش توسعه‌ای و توسعه پایدار»؛ *فصلنامه علمی ترویجی راهبرد توسعه(راهبرد یاس سابق)*، شماره ۱۸.
- سامانه اینترنتی آستان قدس رضوی (ع)، <http://www.aqr.ir>

- William J. Burke(2009), Fitting and Interpreting Cragg's tobit Alternative Using Stata, *The Stata Journal* 9, Number 4, pp. 584–592.
- Hounkannounon, B.(2008), *Bootstrap for Panel Data*, Available at SSRN 1309902, papers.ssrn.com, Université de Montréal, CIREQ.
- Behniafar, Ahmad Reza(2009), Pathology of Islamic Culture and Civilization in Terms of Science Production in the World Today, *Islamic Science Quarterly*, Vol. 4. No. 13. 173-201.
- Schultz, T. P. (1969), "Secular Trends and Cyclical Behavior of Income Distribution in United States: 1944-1965", *National Bureau of Economic Research*, studies in income and wealth, Vol.33.
- Smith, Adam(1776), “*An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*”, W. Strahan and T. Cadell, London Publication. Vol. 1.
- Baltagi, Badi,(2005), *Econometric Analysis of panel Data*, Third Edition, West Sussex, England, John Wiley & Sons, ,chapter 2&4.